

Литвиненко А. Л. Лісовський і музичне життя Полтави на зламі XIX–XX ст. /А. І. Литвиненко // Культура України: мистецтвознавство: [зб. наук. пр.]. – Харків: ХДАК, 2001. – Вип. 8. – С. 167–174.

Литвиненко А.І.

м. Київ

Л.ЛІСОВСЬКИЙ І МУЗИЧНЕ ЖИТТЯ ПОЛТАВИ НА ЗЛАМІ XIX– XX СТОЛІТЬ

У статті розкрито маловідомі сторінки музичного життя Полтави рубежу XIX–XX століть за матеріалами спогадів українського композитора, педагога, музикознавця, музичного критика і громадського діяча Леоніда Лонідовича Лісовського (1866–1934).

Ключові слова: музичне життя Полтави рубежу XIX–XX століть, Леонід Лісовський, спогади.

Ніщо так яскраво не може відтворити сторінок минувшини, як розповідь самого очевидця, або навіть учасника тих подій. Коли мова йде про столітній відтинок часу, у нагоді стають спогади, листи, мемуари, щоденникові записи. Музичне життя Полтави рубежу XIX–XX століть належить до маловідомих, проте безумовно важливих сторінок історії української музичної культури, дослідження яких у різноманітних мистецтвознавчих і культурологічних аспектах є однією з актуальних проблем сучасного регіонального музикознавства.

Серед нечисленних архівних джерел, що збереглися до наших днів, культурне життя Полтави найбільш об'єктивно висвітлене у повідомленнях тогочасної місцевої і центральної періодики, в офіційних звітах та документах мистецьких інституцій, матеріалах про діяльність освітніх установ тощо. На жаль, величезну кількість архівних документів Полтави спіткала трагічна доля:

пожежі, війни, вкрай несприятливі умови зберігання перших повоєнних років залишили їх для сьогоденних дослідників за межами досяжного. Тож велику роль у дослідженні музичного минулого Полтавщини відіграє саме мемуарна література, особливе місце серед якої належить неопублікованим спогадам відомого українського композитора, педагога, музикознавця, музичного критика і громадського діяча Леоніда Лонідовича Лісовського (1866–1934). Він належить до когорти тих незаслужено забутих митців, творче зростання яких на терені найкращих традицій західноєвропейської та російської музичної культури водночас позначилося вагомими здобутками в українському професійному музичному мистецтві. Відродження із забуття імені композитора дозволить поставити його в ряд видатних діячів української музики, серед яких – імена М.Колачевського, Б.Підгорецького, В.Сокальського, І.Рачинського та ін.

Як музикант-фахівець, що мав солідну гуманітарну й музичну освіту – Харківська гімназія, історико-філологічний факультет Харківського університету (1890) і Санкт-Петербурзька консерваторія (клас композиції М.Ф.Соловйова, 1897), – Л.Лісовський здійснив вагомий внесок у розвиток українського професійного музичного мистецтва. Полтавський період життя (1899–1910) став для музиканта важливим у визначенні основних напрямків його подальшої творчої діяльності і водночас співпав з активними процесами культурного відродження, що розпочалися у різних мистецьких сферах регіону наприкінці XIX століття.

Полтава на рубежі XIX–XX століть була досить розвиненим у культурному відношенні губернським центром. У місті діяло кілька невеликих концертних залів (Другого громадського зібрання, губернської земської управи та Дворянського зібрання), де періодично влаштовувалися виступи місцевих музикантів-аматорів і гастролерів. Серед найвідоміших – М.Мусоргський, Д.Леонова (1879), А.Рубінштейн (1883). Помітну роль в активізації музичного життя міста належала композиторові і диригенту, організаторові хорових

концертів (1870-ті роки), автору “Писем о Шопене, Шуберте и Шумане” та численних неопублікованих романсів і хорів Миколі Християновичу (1828–1890); талановитій піаністці, ініціатору створення у 900-х роках Полтавського гуртка камерної музики, доньці видатного чеського музиканта Алоїза Єдлічки Катерині Зайцевій; композиторові, активному учасникові симфонічних зібрань російського музичного товариства, авторові симфонічної фантазії “Метелики”, “Маленької сюїти” для віолончелі і фортепіано, пісні-романсу “Взяв би я бандуру”, деяких інструментальних і вокальних творів Олександрю Немеровському (1859–?) та іншим. Поступової популярності набували виступи місцевого симфонічного оркестру під керівництвом талановитого скрипаля і диригента, засновника і директора Полтавського відділення ІРМТ (1899) Дмитра Володимировича Ахшарумова (1864–1938). Активна діяльність колективу та його керівника визначила всю подальшу роботу місцевого відділення ІРМТ, на базі якого згодом були відкриті музичні класи (1902), а у 1904 році – музичне училище. На той же час, за відсутності спеціалізованих музичних навчальних закладів, суттєву роль в освітній та просвітницькій сферах відігравали Полтавський інститут шляхетних дівчат, Петровський кадетський корпус, Духовна семінарія, Синодальні регентські курси, ряд приватних музичних закладів, зокрема, досить популярні музичні класи Ф.Базилевич.

Тож, як бачимо, музичне життя Полтави було максимально сприятливим середовищем для самореалізації Л.Лісовського як музиканта-професіонала у багатьох галузях культури. Вихований на найкращих музично-освітніх традиціях першої російської консерваторії, Л.Лісовський послідовно спрямовував свою мистецьку діяльність у русло популяризації і пропаганди найкращих зразків класичної вітчизняної і зарубіжної музики. Як композитор, виконавець і диригент він брав активну участь у роботі Полтавського відділення ІРМТ; виступав організатором численних творчих заходів – літературно-музичних вечорів, свят з нагоди ювілеїв О.Пушкіна,

В.Жуковського, М.Ломоносова, І.Котляревського, М.Гоголя, Е.Гріга; учнівських та студентських музичних ранків і концертів; був засновником хорових курсів (1904), створених на базі керованої ним приватної музичної школи з метою поширення музичної грамотності серед населення.

Висока мистецька ерудиція і багатий музикантський досвід Л.Лісовського дозволили йому максимально проявити себе у публіцистичній діяльності і водночас значно стимулювали процеси розвитку музично-критичної думки на Полтавщині. Його систематичні виступи на сторінках місцевої газети “Полтавские губернские ведомости” відтворюють яскраву багатогранну панораму гастрольно-концертного життя Полтави початку ХХ століття. Музично-критичний доробок митця складають статті та нариси, присвячені творчості видатних російських (О.Серова і А.Рубінштейна) й українських (П.Сокальського [1] і Б.Яновського [2]) митців, навчальні посібники з питань елементарної теорії музики [3], анотовані бібліографічні описи музичних творів українських композиторів, а також праці іншої тематичної спрямованості.

Різнобічне обдарування Лісовського-композитора проявилось у камерно-вокальному, хоровому, інструментальному та симфонічному жанрах. Значна частина композиторського доробку була видана ще за життя автора, чимало творів знаходяться у рукопису, частина втрачена. Серед найвагоміших здобутків композитора: одноактна опера “Іменини рози” (1901); вокальна сюїта за драмою В.Жуковського “Ерос і Психея” (1907); симфонічна прелюдія “Un poco di saint – Saëns” (1900); “Думка” для струнних; Серенада для скрипки і фортепіано (1905); Елегія для віолончелі (1906); “Скерцозний менует” для струнного квартету (1894); цикл етюдів та п’єс для фортепіано (вальси, польки, прелюди, менует, ноктюрн, скерцо); близько тридцяти романсів, пісень і мелодекламацій. Хорова кантата Л.Лісовського “Слава Україні” у 1927 році була відзначена третьою премією на Всеукраїнському музичному конкурсі, організованому Товариством ім. М.Леонтовича з нагоди десятиріччя революції.

Надзвичайно плідною і вагомою виявилася й педагогічна діяльність Л.Лісовського. У Полтаві він працював директором приватної музичної школи Ф.Базилевич; інспектором музики, викладачем фортепіано та хорового співу в Інституті шляхетних дівчат. Його вихованцями були у майбутньому відомі діячі українського музичного мистецтва: композитор, диригент і педагог Ф.М.Попадич; філолог, юрист, композитор і музикознавець В.С.Оголевець; хоровий диригент, талановитий музикант і педагог І.М.Різенко; обдарована піаністка Антоніна Силенчук та інші. Після від'їзду з Полтави у 1910 році музикант продовжив свою педагогічну діяльність у приватних музичних школах Санкт-Петербурга, Тифлісу (школа Шнейдера), Харкова (школа Нікольської); був співробітником і музичним кореспондентом газети "Кавказ". У 1921–1930 роках митець перебував в активі композиторської майстерні Вищого музичного комітету Наркомосвіти і Всеукраїнського товариства революційних музикантів (ВУТОРМ); викладав у Харківській народній консерваторії і музичному технікумі.

Життєва біографія Л.Лісовського була досить щедрою на родинні зв'язки і творчі спілкування з видатними сучасниками, серед яких: російські композитори М.Черепнін, О.Глазунов, П.Шенк, М.Іпполітов-Іванов; український композитор і музичний критик Володимир Сокальський; російські художники Альберт Бенуа та син відомого художника-передвижника Г.Г.Мясоедова Іван Мясоедов; видатний вітчизняний учений Володимир Вернадський. Останні роки свого життя Л.Лісовський прожив у шлюбі з Неонілою Петрівною Сокальською – донькою видатного українського композитора Петра Сокальського.

Спогади Л.Лісовського "Десять лет в Полтаве" – це своєрідний образ часу, відтворений крізь призму індивідуальності митця. Вони надають читачу реальну можливість доторкнутися до маловідомих сторінок культурної спадщини дореволюційної Полтави: у живих картинах і яскравих образах відтворюють важливі мистецькі і культурні події невеликого губерньського

міста, захоплююче передають атмосферу творчих спілкувань і дискусій полтавських музикантів – самовідданих творців музичного життя; змальовують неперевершену красу полтавських краєвидів, щирість і гостинність полтавців. Виразна, метафорична мова спогадів Л.Лісовського є закономірним виявом яскравої індивідуальності автора, його живої емоційності, природного почуття гумору і філологічного обдарування. Численні курйозні, часом анекдотичні ситуації, наведені ним із власного життя і життя відомих музикантів, перетворюють сторінки мемуарів на справжнє джерело дотепності і гумору.

Перші враження Л.Лісовського від Полтави, куди він приїхав у січні 1899 року на запрошення відомого громадського діяча Г.І.Маркевича, були досить природно відкориговані провінційним середовищем, у яке він потрапив після респектабельної столиці: “Приехал в Полтаву... я, спервоначалу вынес самое безотрадное впечатление после столицы. Во-первых в городе по случаю оттепели была невыносимая грязь. Во вторых, в музыкальных классах, где находилась и моя же квартира (3 комнаты мне, 2 комнаты и прихожая – классы), несмотря на полуофициальное учреждение, не было в доме “удобств” (всё во дворе!)... В первый день занятий я захотел вечером прогуляться на свежем воздухе (по петербургской привычке), но у крыльца шлёпнулся на тротуар чуть не в канаву. Это неблагоустройство привело меня в раздражение, и я остался дома, вспоминая столичные прогулки даже при дожде” [3] (з метою збереження оригінальної стилістики праці Л.Лісовського тут і надалі цитати подаються мовою оригвналу).

Водночас, уже з перших днів перебування у Полтаві Л.Лісовський відзначає одну з характерних особливостей життя міста – його активний життєвий пульс, загальну поінформованість жителів, глибоку емоційну сприйнятливість будь-яких подій суспільного значення: “...город глубоко интересовался всяким общественным фактом и тщательно его переживал у себя в “хатынах”. Какое-нибудь официальное назначение, которое харьковец, скажем, одним глазом пробежит в газете и тут же, смотришь, забудет – в

Полтаве обговорювалось і так і едак чуть не в кожному домі за вечірнім самоварчиком. Любове уездное земське зібрання, котре в великому місті проходило незаметно для повсякденного життя містян, як місяць при світлі електричних фонарей, – в такому, порівняльно невеликому місті як Полтава, наповняло життя містян глибокими емоціями і дискусіями. І навіть на вулицях помічалося в такі дні велике оживлення” [5].

Типовою ознакою невеликого губерньського міста була концентрація музичного життя у невеликому колі місцевої музично освіченої інтелігенції. Серед полтавських музикантів, яких поважав і з якими постійно спілкувався Л.Лісовський, були насамперед його колеги: талановита піаністка Юлія Миколаївна Кошевська, яка часто влаштовувала в музичних класах і у себе вдома “...вечера і утра своїх “малюков” [6]; одна з найкращих піаністок у Полтаві Катерина Алоїзівна Зайцева; колишній учень С.Монюшка, учитель музики і хорового співу, найкращий віолончеліст симфонічного оркестру Д.Ахшарумов Микола Іванович Вонсовський; обдарована піаністка Галина Андріївна Семенченко та багато інших. Особливо цінував Л.Лісовський спілкування з композитором, учнем М.А.Римського-Корсакова, службовцем Кредитних Установ у Полтаві Михайлом Олександровичем Милорадовичем. М.О.Милорадович завжди високо оцінював творчість Л.Лісовського, виступав із позитивними відгуками про його композиції на сторінках місцевої періодики. До критичних зауважень “старого “Корсаківця” композитор завжди ставився з особливою увагою.

Музичне життя тогочасної Полтави, переростаючи рівень аматорства і набираючи активних обертів, відчувалося повсюди. Плавне перетікання із концертних залів у навчальні класи, а звідти – у затишні оселі заможних полтавських будинків, воно поступово заповнювало усі сфери людського спілкування. Регулярне проведення домашніх музичних вечорів і концертів стало закономірним продовженням давніх традицій хатнього музикування на Полтавщині. У багатьох сім’ях полтавців були вдома різноманітні музичні

інструменти: роялі, фісгармонії, струнно-смичкові, духові тощо. Отже, виконавський рівень полавських любителів музики на той час був досить високим. У своїх спогдах Л.Лісовський з особливим задоволенням пригадує вечори спільного домашнього музикування з полтавською аматоркою Катериною Афанасієвою Черниш: “Эта дама, несмотря на маленькую глухоту одного уха, оказалась идеальной партнёршей в четыре руки на рояле, лучше даже Екатерины Алоизовны Зайцевой, с которой я до сих пор имел дело. И я с громадным удовольствием проиграл с Черныш “Патетическую симфонию” П.Чайковского и три части симфонии (C–dur) Ф.Шуберта” [7]. А репетиція концерту зі скрипалем Василем Олексійовичем Фельдом, з нагоди відкриття нового навчального року в музичній школі, досить несподівано для Л.Лісовського стала уроком високої виконавської майстерності і нагадала колишньому випускникові консерваторії фортепіанні заняття з професором Ф.Ф.Черні: “Скрипач оказался тонким музыкантом и сильно промуштровал меня в аккомпанементе, заставляя производить все оттенки без утрировки и как бы “под вуалью”. Помню, что я сперва был “опешен”, а потом понял, одолел и был доволен” [8]. Музикування було улюбленим заняттям у талановитій полавській родині Зайцевих. Голова сім’ї Семен Григорович Зайцев – полтавський чиновник і постійний учасник симфонічних зібрать Д.Ахшарумова – за відсутності музичної освіти, але зі щирим бажанням бути причетним до мистецтва, безкоштовно і з величезним задоволенням займав почесне місце литавриста в оркестрі: “И хотелось очень милейшему Семёну Григорьевичу быть на виду у публики, а потому он всегда играл на литаврах стоя и его высокая фигура в глубине оркестра высилась, как колокольная кафедрального собора у нас. А чтобы не вертеться излишне, Зайцев попросту стоял неизменно всю пьесу с начала до конца. Можно было подумать, не контролёр ли это какой-либо” [9]. Самовіддане служіння мистецтву, за висловом Л.Лісовського, набувало у деяких сім’ях полтавців героїчних проявів. Так, родина талановитих музикантів Волинських, що брали участь в оркестрі

Д.В.Ахшарумова – батько (перший кларнет), старший (концертмейстер перших скрипок) і середній (перша флейта) сини – проявила надзвичайну відданість мистецтву: музиканти не залишили своїх пультів навіть у трагічний для їх родини час, коли наймолодший Волинський, виснажений тяжкою хворобою, доживав останні години свого життя.

Середовище полтавських музикантів було досить згуртованим, й іноді упереджено ставилося до недостатньо, на їх думку, аргументованих критичних зауважень рецензентів щодо своїх виступів. Про це свідчить і випадок, який стався на початку діяльності Лісовського-критика: “К 19 февраля я был на очередном шестом симфоническом собрании Ахшарумова, где пианистка Института Мария Дмитриевна Онацевич играла А-dur’ный концерт Листа. Попробывал я дать в рецензии отрицательный отзыв об её худосочной трактовке и... посыпались на меня громы и молнии. Ахшарумов в письме в редакцию заступился за Онацевич, далее я получил открытое письмо с укорами за задетую пианистку, и даже дошло ко мне одно анонимное письмо с какими-то угрозами. А сама Онацевич, говорили мне, пролила слёзы прочтя мои о ней строки. Тут я увидел, что в Полтаве умеют защищать обиженных” [10].

Уявлення Л.Лісовського про Полтаву істотно доповнювалися досить активним спілкуванням не лише з музикантами, а й представниками полтавської знаті, серед яких були справжні шанувальники і любителі музичного мистецтва: “...то начальница Института звала к себе на чай, и мы играли с ней итальянские народные песенки и романсы Тости (она на мандолине, я аккомпанировал на рояле или на фисгармонии); то Вице-губернатор с женой угощали нас ужином у себя и “почтили” своим присутствием два вечера моих учащихся; то директор Кадетского Корпуса приглашал на очередной корпусный концерт-бал; то предводитель дворянства С.Е. Бразоль наносил мне визиты приглашением к ним на “раут” [11].

Характерною ознакою міського музичного життя тих років були докладно описані Л.Лісовським літні садові концерти, які проходили на

відкритих майданчиках Міського та Чинівницького садів. Учасниками таких концертів найчастіше були музиканти симфонічного оркестру Д.Ахшарумова. Як правило, репертуар тодішніх садових концертів складали популярні твори симфонічної та духовної музики танцювальних жанрів: вальси, польки, мазурки. Відомо, що праця тодішніх оркестрантів оплачувалась мізерно, отож зрозуміло, що участь професійних музикантів у таких концертних акціях була для них своєрідною практикою у перерві між сезонними симфонічними зібраннями, а також можливістю додаткового, хоч і невеликого, заробітку. Покладаючись на високу майстерність і власний професіоналізм, деякі музиканти могли виконувати свої партії в оркестрі “...наизусть, с глазами абсолютно слипшимися в полусне, а может быть и в полном сне”, – як про це з іронією згадує Л.Лісовський [12].

Визначним явищем у музичному житті міста були виступи симфонічного оркестру Полтавського відділення ІРМТ. До участі у концертах Д.Ахшарумова, окрім талановитих місцевих музикантів, постійно залучалися провідні вітчизняні і зарубіжні виконавці: композитори, співаки, інструменталісти. У їх виконанні звучали найкращі твори зарубіжної, російської та української музичної класики. Полтавський симфонічний оркестр був одним із перших в імперії колективів, який репрезентував творчість українських композиторів. У його виконанні звучали “Українська симфонія” М.Колачевського (1901), симфонія g-moll В.Сокальського (1901), “Елевзінські містерії” І.Рачинського (1913), “Un poco di saint – Saëns” і “Концертна увертюра” Л.Лісовського (1901) та ін. З особливим захопленням сприйняла публіка 22 листопада 1901 року виступ видатного українського композитора М.В.Лисенка, який віртуозно виконав фортепіанний концерт Л.В.Бетховена (Es dur), а також ряд своїх фортепіанних творів.

Спогади Л.Лісовського є неоціненним матеріалом для вивчення гастрольно-концертного і музичного життя Полтави досліджуваного періоду. Окрім важливих фактичних даних, вони вміщують також цінні критичні

зауваження самого автора – чи не єдиного на той час музичного критика у Полтаві. Серед найбільш відомих артистів, які відвідували Полтаву – вітчизняні і зарубіжні піаністи А.Контський (1899), О.Зілоті (1901), А.Аренський (1902), Й.Гофман (1900, 1901); скрипалі Е.Ондржічек (1900, 1901) і О.Габрилович (1903); віолончелісти Алоїз (1900), О.Вержбилович (1901). У січні 1902 року у Полтаві пройшли концерти представників Санкт-Петербурзького відділення ІРМТ скрипаля Леопольда Ауера і піаніста Олександра Міклашевського. Своїми високопрофесійними виступами зачарували полтавську публіку солісти Маріїнської опери Микола Фігнер і Євгенія Мравіна (1899); фінська співачка Альма Фострьом (1899); талановиті співаки Московської опери Єлизавета Азерська, Степан Власов (1901) і Леонід Собінов (1902); польська оперна співачка Аделаїда Больска (1900); російська співачка Анастасія Вяльцева (1904) та багато інших. У листопаді 1901 року протягом двадцяти днів італійська оперна трупа Кастеляно представила полтавцям у своєму виконанні шістнадцять опер – Ш.Гуно, А.Тома, Д.Верді, Ф.Галеві, Дж.Бізе, Дж.Мейєрбера, Ф.Обера, П.Чайковського. З особливим захопленням у грудні 1901 року були сприйняті глядачами гастрольні виступи Харківської оперної трупи Царетеллі, у постановці якої звучали “Лакме” Л.Деліба, “Демон” і “Купець Калашніков” А.Рубінштейна; “Хованщина” і “Борис Годунов” М.Мусоргського; “Винова Краля” і “Євгеній Онєгін” П.Чайковського. Хвилини насолоди від спілкування зі справжнім драматичним мистецтвом дарували полтавцям артисти російського драматичного театру “Корша”: П.Орленєв, В.Комісаржевська, В.Давидов, В.Далматов, О.Южин, а також відома українська драматична актриса М.Г.Савіна, яка виступала у складі Харківської драматичної трупи (1899). На позитивні відгуки публіки і рецензентів заслуговували також виступи хору Харківського університету під керівництвом Івана Туроєрова та хорової капели Дмитра Агреньова-Слав’янського (1902). Водночас полтавська публіка з досить позитивно сформованими художніми смаками не могла вдовольнитися виступами тих

артистів (особливо вокального жанру), які відвідували місто лише з комерційною метою і не відзначалися належним виконавським рівнем. Під час одного з концертів, влаштованого місцевим відділенням ІРМТ, співачка “госпожа Миргородская”, яка виконувала арію Леля зі “Снегурочки” М.Римского-Корсакова викликала “своим петушиным меццо сопрано гомерический хохот публики” [13], а на концерт солісток Московської опери сестер Крістман підкуплений “повышенными” цінами народ повалил “густо”, но художественной ценности не вынес” [14].

Документальна цінність спогадів Л.Лісовського полягає також у представленні цікавих подій мистецького життя не лише Полтави, а й таких важливих культурних центрів, як Харків і Санкт-Петербург – міст, у яких пройшли роки дитинства і юності композитора. Із захопленням пригадує автор роки навчання у Санкт-Петербурзькій консерваторії і особливо спілкування з видатними знавцями хорової справи солістом Петербурзької опери Іваном Олександровичем Мельниковим та його талановитим послідовником Федором Федоровичем Беккером. Із періоду навчання у Харківській гімназії Л.Лісовському найбільше запам’яталася концертмейстерська робота з відомими співаками Г.Ф.Гордєєвим і О.К.Детловою. Під час перебування митця у Полтаві його зв’язки з Харковом не припиняються, а навпаки, набувають нових форм творчого обміну. Композитор продовжує активно спілкуватися з харківськими музичними і громадськими діячами, серед яких – колишній редактор газети “Харковские губернские ведомости” Андрій Якович Єфімович і завідувача музичним відділом Харківської публічної бібліотеки Любов Борисівна Хавкіна, на прохання якої композитор передав до бібліотеки усі свої видані на той час хорові твори. Відвідуючи Харків, Л.Лісовський був свідком багатьох концертів місцевого відділення ІРМТ. 1900 року на сцені Харківського драматичного театру у постановці трупи П.Кравцова відбулася прем’єра опери композитора “Іменини рози” (лібрето М.Вонсовського).

Музичне життя Полтави на зламі ХІХ–ХХ століть, перебуваючи у стані активного культурного піднесення і спрямованості на професіональне становлення в усіх мистецьких сферах, значною мірою потребувало самовідданої праці таких музикантів-творців і пропагандистів, яким був композитор Леонід Лісовський. Його творча біографія стала безумовно важливим явищем в українській музичній культурі, а натхненна праця на мистецькому терені Полтавського краю є вагомим внеском у розвиток вітчизняного музичного мистецтва. “Десять лет в Полтаве (1899–1909) из дневников и воспоминаний в 10-ти выпусках” Л.Лісовського є достовірним документальним свідченням епохи і водночас яскравим літературно-художнім твором, який давно вже чекає на визнання і належну оцінку сучасників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лісовський Л. Музична творчість П.П.Сокальського // Музика масам – 1927.– № 3.
2. Лісовський Л. Опера “Вибух” Б.Яновського // Музика масам. – 1927. – № 5/6.
3. Лісовський Л. Нотна грамота для самонавчання // Музика масам. – 1929. – №№ 2, 5–6, 9–12; 1930. – №№ 3, 4.
4. Лисовский Л. Десять лет в Полтаве (1899–1909) из дневников и воспоминаний в 10-ти выпусках // Інститут рукопису НБУ ім. В.Вернадського. Ф. І. – Од. зб. 39636. Арк. 7–8.
5. Ф. І. – Од. зб. 39636. Арк. 65.
6. Ф. І. – Од. зб. 39636. Арк. 12.
7. Ф. І. – Од. зб. 39636. Арк. 61.
8. Ф. І. – Од. зб. 39636. Арк. 69.
9. Ф. І. – Од. зб. 39636. Арк. 112.
10. Ф. І. – Од. зб. 39636. Арк. 5–52.
11. Ф. І. – Од. зб. 39636. Арк. 76–77.
12. Ф. І. – Од. зб. 39636. Арк. 66.
13. Ф. І. – Од. зб. 39627. Арк. 15.
14. Ф. І. – Од. зб. 39636. Арк. 88.